

Nazimiljardairs

meulenhoff.nl

David de Jong

NAZIMILJARDAIRS

De donkere geschiedenis van de rijkste families van Duitsland

Vertaald door Fred Hendriks

MEULENHOF

ISBN 978-90-290-9300-2

ISBN 978-94-023-1841-8 (e-book)

NUR 320

Oorspronkelijke titel: *Nazi Billionaires*

Omslagontwerp: Pinta Grafische Producties

Omslagbeeld: Ferdinand Porsche (in witte jas) in de jaren dertig; © Getty Images/
Keystone-France/Contributor

Auteursfoto: © Joachim Gern

Vormgeving binnenwerk: Steven Boland

© 2022 David de Jong. Published by special arrangements with Houghton Mifflin
Harcourt Publishing Company

© 2022 Nederlandse vertaling Fred Hendriks en Meulenhoff Boekeryj bv, Amsterdam

De uitgever heeft ernaar gestreefd alle rechten van derden te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen contact opnemen met Meulenhoff Boekeryj bv, Amsterdam.

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

In dierbare herinnering aan mijn grootouders

Alice en Hans

Hannie en John

Zij hebben zich verzet, de oorlog overleefd

en een bloeiend bestaan opgebouwd.

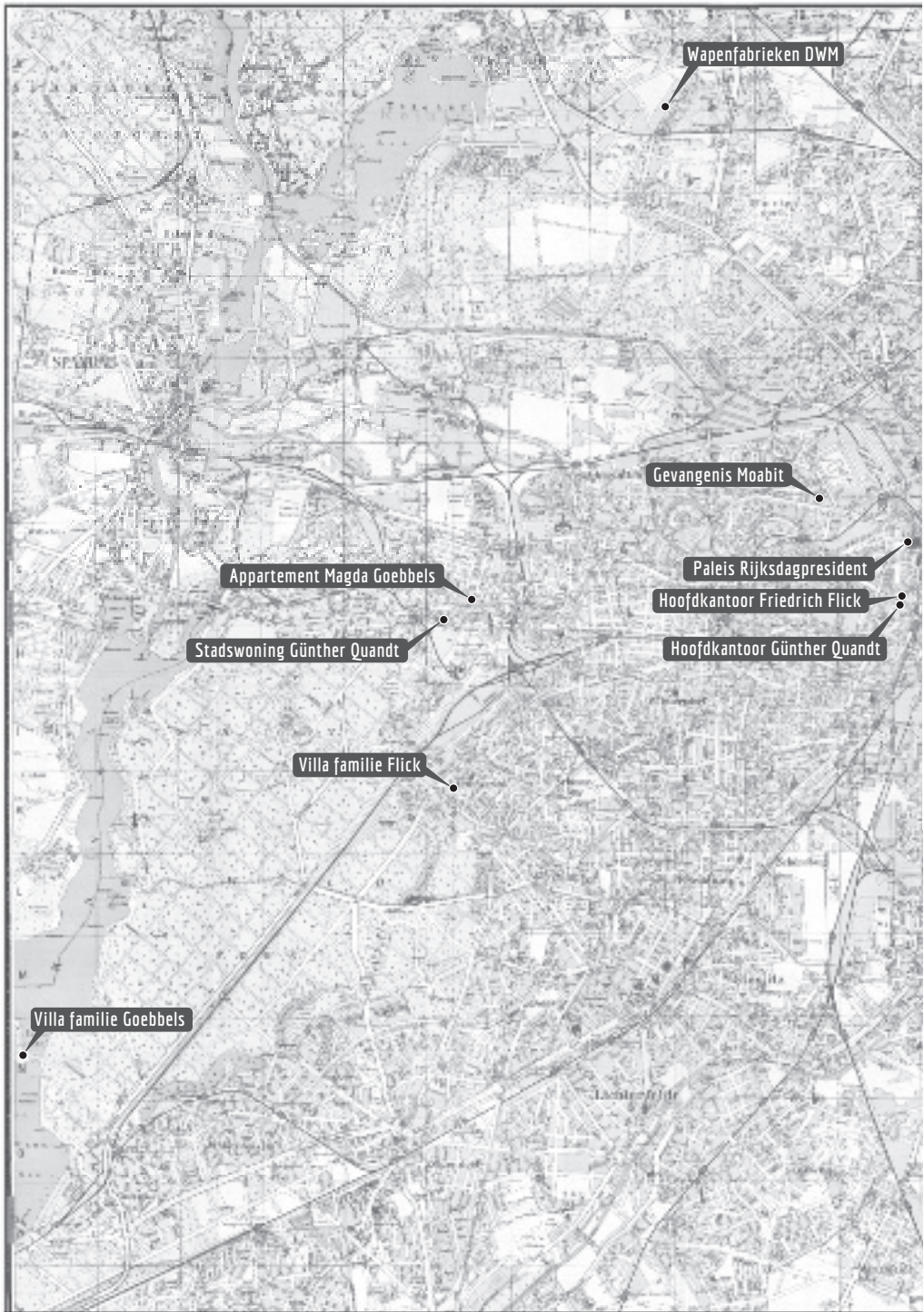
En ze hebben hun families het best mogelijke leven gegeven.

‘Ze hebben de wereld geplunderd, het hongerende land kaalgeplukt [...] Ze worden gedreven door hebzucht als hun vijand rijk is, door ambitie als hij arm is [...] Ze verwoesten, ze roven onder valse voorwendsels en ze bestempelen dat alles als het opbouwen van het imperium. En als er in hun kielzog nog slechts een woestijn achterblijft, noemen ze dat vrede.’

– Tacitus, *Agricola*

Inhoudsopgave

Kaarten	8
De hoofdrolspelers	12
Proloog: De vergadering	15
Inleiding	21
DEEL I: ‘Volstrekt middelmatig’	29
DEEL II: ‘Het nationaalsocialistische spook zal spoedig voorbijtrekken’	93
DEEL III: ‘De jongens zijn inmiddels al mannen geworden’	157
DEEL IV: ‘Jij zult verder leven’	205
DEEL V: ‘Negen nullen’	269
DEEL VI: De afrekening	305
Epiloog: Het museum	345
Aanhangsel: stambomen	347
Dankwoord	350
Verantwoording van de bronnen	353
Noten	361
Fotoverantwoording	383
Register	384

Wapenfabrieken DWM

Gevangenis Moabit

Appartement Magda Goebbels

Paleis Rijksdagpresident

Hoofdkantoor Friedrich Flick

Stadswoning Günther Quandt

Hoofdkantoor Günther Quandt

Villa familie Flick

Villa familie Goebbels

PHARUS-PLAN BERLIN

PHARUS-PLAN, Berlin 1934, Geographische Anstalt 500

Verlagsgesellschaft, Berlin, 1934, 1:50,000
Verlagsgesellschaft, Berlin, 1934, 1:50,000
Verlagsgesellschaft, Berlin, 1934, 1:50,000

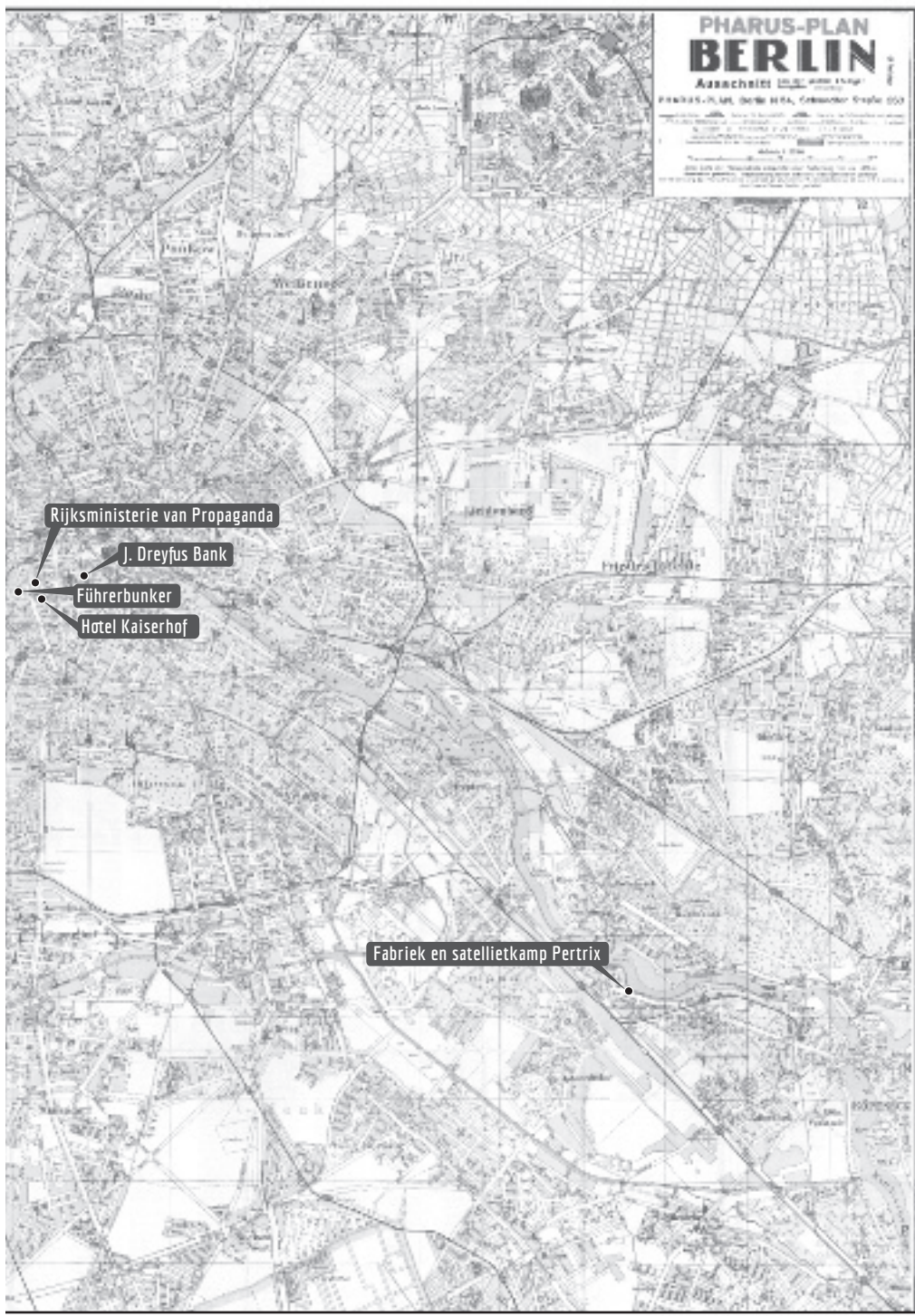
Rijksministerie van Propaganda

J. Dreyfus Bank

Führerbunker

Hotel Kaiserhof

Fabriek en satellietkamp Pertrix

Wapen-Reisefarte

VON

DEUTSCHLAND

Planer-Plan Berlin 1934, Schwedstr. Nr. 283

Maßstab 1:5000000

1 cm = 20 km

Kleine Ausgabe

Hamburg
Concentratiekamp Neuengamme

Fallersleben
Fabriekcomplex en kampen van Volkswagen

Bielefeld
Hoofdkantoor Dr. Oetker

Hannover
Accufabriek AFA en
satellietkamp

Ruhrgebied
Kolenmijnen Flick

Lotharingen
Staalproducent Rombach

Stuttgart
Auto-ontwerpbedrijf Porsche

München
Merck Finck Bank

Severin
Landgoed Günther Quandt

Mazoerische Woud
Militaire hoofdkwartieren Hitler en Himmler

Poznan
Wapenfabrieken DWM

Niewerle
Landgoed Herbert Quandt

Saksen
Wapen- en staalfabrieken Flick

Wenen
S.M. von Rothschild Bank

Zell am See
Landgoed Porsche-Piëch

De hoofdrolspelers

DE QUANDTS

Günther Quandt: patriarch; industrieel
Horst Pavel: Günthers rechterhand
Toni Quandt: Günthers eerste vrouw; Herberts moeder
Magda Goebbels: Günthers tweede vrouw; Haralds moeder
Ello Quandt: Günthers schoonzus; Magda's beste vriendin; Haralds peettante
Harald Quandt: enige kind uit het huwelijk van Magda en Günther
Gabriele Quandt: Haralds dochter
Herbert Quandt: Günthers oudste zoon; redder van BMW
Susanne Klatten: Herberts jongste dochter; BMW-erfgenaam
Stefan Quandt: Herberts jongste zoon; BMW-erfgenaam

DE FLICKS

Friedrich Flick: patriarch; industrieel
Otto Steinbrinck: Friedrichs rechterhand
Otto-Ernst Flick: Friedrichs oudste zoon
Muck, Mick en Dagmar Flick: kinderen van Otto-Ernst
Friedrich Karl Flick: Friedrichs jongste zoon
Eberhard von Brauchitsch: beste vriend van Friedrich Karl
Ingrid Flick: weduwe van Friedrich Karl

DE FINCKS

August von Finck sr.: patriarch; privébankier
Kurt Schmitt: CEO Allianz; rijksminister van Economische Zaken
August 'Gustl' von Finck jr.: investeerder
Ernst Knut Stahl: Gustls rechterhand

DE PORCHES EN PIËCHS

Ferdinand Porsche: patriarch; oprichter van Volkswagen en Porsche
Anton Piëch: schoonzoon van Ferdinand; getrouwd met Louise
Ferry Porsche: Ferdinands enige zoon; ss-officier
Louise Piëch: Ferdinands enige dochter; getrouwd met Anton

DE OETKERS

Richard Kaselowsky: patriarch; CEO van Dr. Oetker

Rudolf-August Oetker: Kaselowsky's stiefzoon; officier Waffen-ss

Rudolf von Ribbentrop: beste vriend van Rudolf-August; officier Waffen-ss

DE TOPNAZI'S

Adolf Hitler: de Führer

Joseph Goebbels: rijksminister voor Propaganda; echtgenoot van Magda;
Haralds stiefvader

Hermann Göring: *Reichsmarschall*; belangrijkste beslisser in het economisch
beleid van de nazi's

Heinrich Himmler: *Reichsführer-ss*; belangrijkste organisator van de
Holocaust

Hjalmar Schacht: president Reichsbank en rijksminister van Economische
Zaken

Walther Funk: rijksminister van Economische Zaken en president
Reichsbank

Otto Wagener: Hitlers economisch adviseur

Wilhelm Keppler: Hitlers economisch adviseur; oom van Kranefuss

Fritz Kranefuss: organisator van Himmlers *Freundeskreis*; neefje van Keppler

DE VERVOLGDEN

Adolf Rosenberger: medeoprichter van Porsche

Johanna en Fritz Heine: ondernemers

Familie Hahn: ondernemers

Erfgenamen van Julius en Ignaz Petschek: ondernemers

Willy Dreyfus: privébankier

Louis von Rothschild: privébankier

DE AMERIKANEN

Telford Taylor: hoofdaanklager bij de militaire tribunalen in Neurenberg

John J. McCloy: Amerikaanse hoge commissaris voor bezet Duitsland

DE REIMANNS

Albert Reimann: patriarch; CEO van Joh. A. Benckiser (JAB)

Peter Harf: voorzitter van JAB; vertrouweling van de familie

Wolfgang Reimann: Alberts oudste zoon

Proloog: De vergadering

'En daar staan ze, onaangedaan, als vierentwintig rekenmachines
aan de poorten van de hel.'

ÉRIC VUILLARD, *The Order of the Day*

De uitnodigingen, die vier dagen daarvoor per telegram waren verzonden, lieten er geen twijfel over bestaan. De hoofdstad riep. Op maandag 20 februari 1933 om zes uur 's avonds kwamen zo'n twintig van de rijkste en invloedrijkste zakenlieden van nazi-Duitsland te voet of per auto met chauffeur naar de officiële residentie van Rijksdagvoorzitter Hermann Göring, in het hart van het Berlijnse regerings- en zakendistrict.² Tot de aanwezigen behoorden Günther Quandt, een textielproducent die zich had ontpopt als wapen- en accutycoon; Friedrich Flick, een staalmagnaat; baron August von Finck, een Beierse grootbankier; Kurt Schmitt, algemeen directeur van de verzekeringsgigant Allianz; directeuren van het chemieconcern IG Farben en de kaliumreus Wintershall; en Gustav Krupp von Bohlen und Halbach, bestuursvoorzitter van het Krupp staal-imperium.

Drie weken eerder had Adolf Hitler de macht gegrepen in Duitsland door achter gesloten deuren een deal te sluiten met rijksprezident Paul von Hindenburg, die hem tot kanselier had benoemd. Nu wilde de leider van de nazipartij 'zijn beleid uitleggen' aan de groep industriëlen, financiers, directeuren en erfgenamen, althans dat was wat hij hun had voorgespiegeld.³ De zakenlieden hoopten dat ze zouden worden gerustgesteld over de richting die de Duitse economie onder de nieuwe regering zou inslaan. Dat zou echter niet gebeuren. Hitler had zijn eigen plannen voor de bijeenkomst, en voor het land.

De zakenlieden arriveerden keurig op tijd in Görings zandrode paleis, zijn residentie op de zuidoever van de Spree, naast de Rijksdag. Maar eenmaal aangekomen moesten ze wachten, en dat was bepaald niet iets waar de ongeduldige tycoons aan gewend waren of wat ze prettig vonden. Hun gastheer Göring begroette hen pas vijftien minuten na het geplande begintijdstip. Achter hem liep Walther Funk, de gedrongen kalende perschef van Hitlers regering.⁴ De nieuwe kanselier arriveerde iets later, vergezeld door Otto Wagener, zijn belangrijkste economisch adviseur. De ceremoniemeester was Hjalmar Schacht, oud-president van de Reichsbank, de centrale bank van Duitsland. (Funk, Schacht, Göring en Schmitt, vier van Hitlers toekomstige ministers van Economische Zaken, waren dus aanwezig.) De vergadering was het resultaat van jaren van zorgvuldig voorbereidend werk van Hitlers functionarissen, waarin ze relaties met de tycoons hadden gecultiveerd om enthousiasme voor de nazizaak te kweken.

Nadat hij de zakenlieden de hand had geschud, begon Hitler anderhalf uur lang te ratelen, onafgebroken en zonder gebruik te maken van aantekeningen. Maar in plaats van de beloofde toespraak over zijn beleid gaf hij een meeslepende diagnose van het huidige politieke klimaat. Het jaar 1918 was een catastrofaal keerpunt in de Duitse geschiedenis geweest, met de nederlaag van het Duitse rijk in de Eerste Wereldoorlog en de revolutie in Rusland, die de communisten aan de macht had gebracht. In Hitlers ogen was de tijd gekomen om de strijd tussen rechts en links voor eens en altijd te beslechten.⁵

Hitler betoogde dat de magnaten door zijn opkomst als Führer te steunen in feite zichzelf, hun bedrijven en hun rijkdom steunden. ‘Voor particulier ondernemerschap is geen plaats meer in het tijdperk van de democratie,’ zei de 43-jarige kanselier.⁶ ‘Dat is alleen denkbaar als de mensen een duidelijk beeld hebben van gezag en persoonlijkheid. Al het positieve, goede en waardevolle dat in de wereld op het gebied van economie en cultuur is bereikt, is zuiver en alleen toe te schrijven aan het belang van persoonlijkheid.’ Hitler sprak niet over het afschaffen van vakbonden, herbewapening, oorlog of de verwijdering van Joden uit het Duitse leven. Maar hij bood wel een glimp van de toekomst: ‘We moeten eerst volledig de macht krijgen als we de tegenstander volledig willen verpletteren.’⁷

Tegen het einde van zijn toespraak zette Hitler uiteen hoe dat zou gebeuren. Over slechts twee weken, op 5 maart 1933, zou het Duitse volk de toekomst van het land bepalen door zijn stem uit te brengen bij de nationale verkiezing – ‘de laatste verkiezing’, volgens Hitler.⁸ Hoe dan ook zou de democratie ten val komen. De nieuwe kanselier van Duitsland was van plan haar volkomen te ontmantelen en te vervangen door een dictatuur. ‘Ongeacht het resultaat,’ waarschuwde hij, ‘is er geen weg terug [...] Er zijn slechts twee mogelijkheden: ofwel de tegenstander op constitutionele gronden massaal terugdringen [...] ofwel een strijd leveren met andere wapens, die wellicht grote offers vergt.’ Als de verkiezing Hitlers partij niet aan de macht zou brengen, zou er zonder meer een burgeroorlog uitbreken tussen rechts en links, dreigde hij. Hitler werd er poëtisch van: ‘Ik hoop dat het Duitse volk de grootsheid van het moment herkent. Het zal beslissend zijn voor de volgende tien of vermoedelijk zelfs honderd jaar.’

Als voorzitter van de Reichsverband der Deutschen Industrie gold de wapen- en staaltycoon Gustav Krupp in de groep van zakenlieden als de eerste onder zijn gelijken en als hun aangewezen woordvoerder. De 62-jarige industrieel had voor deze vergadering, zijn eerste ontmoeting met Hitler, een uitgebreid memo over het economisch beleid voorbereid. Maar aangezien de nieuwe kanselier zojuist had opgeroepen tot de ontmanteling van Duitslands democratie, meende Krupp dat hij maar beter geen dialoog kon beginnen over saaie beleidsdetails. In plaats daarvan bedankte hij namens de verzamelde mannen volgzzaam de kanselier omdat hij hun ‘zo’n helder beeld van de vorming’ van zijn ideeën had gegeven.⁹ Krupp sloot af met sussende algemene opmerkingen over de behoefte aan een snelle remedie voor de politieke problemen van Duitsland en aan een sterke staat, die behulpzaam kon zijn bij de ‘ontwikkeling en bloei van de economie en het bedrijfsleven’.

Nadat hij de opmerkingen van Krupp had aangehoord, wachtte de in Oostenrijk geboren kanselier niet op verdere vragen van zijn publiek en onthulde ook niet het ware doel van de vergadering. Dat liet hij over aan de gastheer, Göring. Hitler vertrok.

Göring opende het gesprek met een welkome belofte van stabiliteit. Hij verzekerde de giganten uit de industriële en de financiële

wereld 'dat met politieke pacificatie ook [de] binnenlandse economie tot rust zal komen'.¹⁰ Er zouden geen economische 'experimenten' worden uitgevoerd, zei hij. Maar om een gunstig ondernemingsklimaat te garanderen moest Hitlers nieuwe coalitie bij de volgende verkiezing als overwinnaar uit de bus komen. De Rijksdagvoorzitter kwam tot de kern van de zaak: de nazipartij had geld nodig voor de verkiezingscampagne. Omdat het gebruik van belastinggeld en overheidsfondsen voor politieke doeleinden verboden was, 'zouden andere kringen die niet deelnemen aan dit politieke gevecht op zijn minst de financiële offers moeten brengen die op dit moment zo noodzakelijk zijn'.

Görings conclusie was een echo van die van Hitler:¹¹ het was meer dan redelijk om 'financiële offers' te vragen van deze zakentitansen, aangezien 'de verkiezing van 5 maart beslist de laatste zal zijn in de komende tien jaar, en vermoedelijk zelfs in de komende honderd jaar'. Na deze opmerkingen verliet Göring de kamer. Hij liet zijn gasten verbluft achter, met veel stof tot nadenken.

Toen trad de besnorde econoom Hjalmar Schacht naar voren. In tegenstelling tot de vorige twee sprekers kwam Schacht meteen ter zake en stelde voor een verkiezingscampagnefonds op te richten van 3 miljoen rijksmark (omgerekend zo'n 18 miljoen euro) ten behoeve van de nazipartij en haar nationalistische coalitiepartner, de Deutschnationale Volkspartei, die ze nog steeds nodig had om het land te besturen.¹² Maar niet lang meer.

Ter plekke verdeelden de zakenlieden de bedragen onder elkaar. De steenkool- en ijzerindustrieën uit het Ruhrgebied moesten 1 miljoen rijksmark bijdragen, en de kaliummijnbouw en de chemische industrieën elk 500.000 rijksmark. Het overige miljoen kon worden onttrokken aan de bruinkoolindustrie, de autofabrieken en de machinebouw- en elektronicabedrijven. De mannen spraken af dat 75 procent van het geld naar de nazipartij zou gaan. Het overige kwart was bestemd voor haar coalitiepartner. Ter afsluiting sprak Schacht de kortste en duurste zin van de avond uit: 'En nu, heren, naar de kassa!'¹³

Hitlers uitnodiging voor een discussie over het economisch beleid was in werkelijkheid weinig meer geweest dan een voorwendsel om miljoenen bijeen te harken voor de oprichting van een geheim

verkiezingsfonds. Hitler en Göring hadden voor het gemak een belangrijk detail weggelaten: de beroerde financiële staat van de nazi-partij. De partij had een schuld van meer dan 12 miljoen rijksmark, en het beetje geld dat nog in de kas zat was absoluut te weinig om een nationale verkiezingscampagne mee te organiseren.¹⁴ Maar deze kwestie zou spoedig worden opgelost. In de dagen en weken na de vergadering maakten veel aanwezigen via hun bedrijven en brancheverenigingen grote hoeveelheden geld over op een trustrekening die Schacht bij de Berlijnse privébank Delbrück Schickler had geopend. Het kostte de tycoons blijkbaar geen enkele moeite om de ondergang van hun democratie te financieren. De grootste donaties aan de nazi's waren afkomstig van de mijnbouwbranche (600.000 rijksmark) en IG Farben (400.000 rijksmark).¹⁵

Daags na de vergadering, 21 februari 1933, schreef de 35-jarige Joseph Goebbels, die als *Gauleiter* (regionaal leider) van de hoofdstad de nazipropagandamachine leidde, in zijn dagboek: 'Göring brengt het blijde nieuws dat er 3 miljoen beschikbaar is voor de verkiezing. Geweldig! Ik licht meteen de hele propaganda-afdeling in. En een uur later ratelen de machines. Nu gaan we een verkiezingscampagne optuigen [...] Vandaag is het werk leuk. Het geld is er.'¹⁶ Goebbels was deze dagboek aantekening een dag daarvoor begonnen met een beschrijving van de depressieve stemming in zijn hoofdkwartier in Berlijn vanwege het gebrek aan geld. Wat een verschil konden 24 uur maken.

Inleiding

Op 8 mei 2019 liep Verena Bahlsen, de 26-jarige erfgename van de beroemde Duitse koekjesbakker Bahlsen, het podium op om tijdens een digitale marketingconferentie in Hamburg een gelivestreamde toespraak te houden over duurzame voedselproductie. Ze droeg een overall van blauwe spijkerstof en een zwarte coltrui, met daaroverheen een zwarte colbert; de gedempte kleuren vormden een treffend contrast met haar golvende rode haar en lichte sproeten. Vol zelfvertrouwen nam ze de microfoon. Maar na enkele minuten week ze van haar onderwerp af en reageerde ze op een socialistische politicus die voor haar had gesproken over het idee om de grootste bedrijven van Duitsland, zoals BMW, gemeenschappelijk eigendom te maken. ‘Ik ben een kapitalist,’ verklaarde Verena. ‘Ik bezit een kwart van Bahlsen, en daar ben ik blij om. Het zou ook in de toekomst van mij moeten zijn. Ik wil geld verdienen en zeiljachten kopen van mijn dividend en zo.’¹

Haar achteloze opmerking leidde onmiddellijk tot furieuze reacties op de sociale media. Hoe durfde ze zo te pronken met haar rijkdom, vooral omdat algemeen bekend was dat haar familiebedrijf tijdens de Tweede Wereldoorlog gebruik had gemaakt van dwangarbeiders? Een paar dagen later pareerde Verena de kritiek in *Bild*, het grootste schandaalblad van Duitsland. ‘Dat was voor mijn tijd en we hebben de dwangarbeiders precies evenveel betaald als de Duitsers en ze goed behandeld.’ Ze voegde eraan toe: ‘Bahlsen hoeft zich nergens schuldig over te voelen.’²

Een schandaal barstte los. Verena had een morele flater begaan, misschien wel de grootste morele flater die je tegenwoordig in Duitsland kunt begaan: ze had haar onwetendheid over het nazitijdperk getoond. Het was geen geheim dat haar familiebedrijf, net als de meeste Duitse bedrijven, tijdens de Tweede Wereldoorlog had geprofiteerd van het nazisysteem van dwangarbeid, waarbij miljoenen buitenlanders uit hun vaderland waren weggevoerd en in Duitse fabrieken tewerkgesteld, vaak tegen schamele beloningen en onder afschuwelijke omstandigheden. In het geval van Bahlsen waren zo'n zevenhonderd dwangarbeiders, grotendeels Poolse en Oekraïense vrouwen, naar de koekjesfabriek in Hannover gedeporteerd, waar ze werden onderbetaald en slecht behandeld.³ De opmerkingen van Verena leidden wereldwijd tot krantenkoppen en de gevolgen dienden zich al snel aan. Historici en politici veroordeelden haar opmerkingen, en spoedig daarna klonken de eerste oproepen om Bahlsenkoekjes te boycotten.

Binnen enkele dagen stopte een rij zwarte Mercedeslimousines voor Verena's appartement in de Berlijnse wijk Prenzlauer Berg om haarzelf en haar bezittingen snel terug naar Hannover te verhuizen. Via het familiebedrijf bood Verena vervolgens middels een persbericht haar verontschuldiging aan. Maar de verslaggevers van het tijdschrift *Der Spiegel* begonnen verder te graven.⁴ Ze onthulden dat Verena's grootvader en oudooms, de mannen die Bahlsen tijdens het Derde Rijk hadden bestuurd, lid waren geweest van Hitlers nazipartij (de Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij, de NSDAP) en geld hadden gedoneerd aan de SS, de almachtige paramilitaire organisatie van nazi-Duitsland. Veel van de Oekraïense vrouwen waren naar de fabriek in Hannover gedeporteerd vanuit een onteigende koekjesfabriek in Kiev die Bahlsen had overgenomen, zo ontdekten de verslaggevers. Net als miljoenen Duitsers, hadden de Bahlzens na de oorlog alle aanklachten van betrokkenheid bij de nazi's ontkend en waren er zonder kleerscheuren van afgekomen.

Toen de publieke woede bleef toenemen, nam de familie Bahlsen haar toevlucht tot een beproefde methode om de razernij in te tomen: ze kondigde via haar bedrijf aan dat ze een prominent Duits historicus in de arm had genomen om de geschiedenis van het hele bedrijf en de familie door te lichten, inclusief hun optreden tijdens

het nazitijdperk. Als het onderzoek eenmaal was afgerond, zouden de bevindingen worden gepubliceerd in een voor iedereen toegankelijke studie. De aankondiging werkte, en de controverses ebde weg. Maar ik wist waar dit verhaal op zou uitdraaien.

Eind november 2011 begon ik bij *Bloomberg News* in New York te werken als verslaggever in een nieuw team, dat onderzoek deed naar verborgen rijkdom, miljardairs en familiebedrijven die vele malen groter waren dan Bahlsen. Ik begon op de redactie een week nadat de New Yorkse politie met geweld leden van de Occupy Wall Street-beweging had verwijderd uit het Zucotti Park in het centrum van Manhattans financiële district. In het kielzog van de financiële crisis van de jaren daarvoor was de spanning tussen de rijkste 1 procent en de overige 99 procent van de bevolking wereldwijd tastbaar. Hoewel ik was aangenomen om verslag te doen van Amerikaanse ondernemersdynamieën vroegen mijn chefs me al snel of ik ook over de Duitssprekende landen kon gaan schrijven, omdat ik Nederlands ben.

Met enige tegenzin accepteerde ik het extra werk. De wrede Duitse bezetting van mei 1940 tot mei 1945 had een diep litteken achtergelaten bij de oudere generaties in Nederland en in ons nationale bewustzijn. Indertijd hadden ‘zij’ ons land bezet en geplunderd. Als jongen die in de jaren negentig opgroeide in Amsterdam, zag ik hoe de Duitsers in de lente- en zomervakanties onze nabijgelegen stranden ‘binnenvielen’, en erger nog: regelmatig versloegen ze ons met voetbal (en dat is nog steeds vaak het geval).

Mijn schertsende vijandschap tegenover Duitsers was gekleurd door de oorlogservaringen van mijn familie. In 1941 probeerde mijn grootvader van moederskant, een protestant en nog niet getrouwd, Nederland te ontvluchten door met zijn beste vriend van Zandvoort naar Engeland te zeilen.⁵ Ze waren van plan zich aan te melden bij de Royal Air Force, maar hun boot werd teruggeblazen naar de kust. Ze werden op het strand van Scheveningen gearresteerd door Duitse soldaten en veroordeeld als politieke gevangenen. Mijn grootvader bracht bijna twee jaar in gevangenschap door als dwangarbeider in een staalfabriek in Bochum. Daar liep hij tuberculose op en was ten tijde van zijn vrijlating zo sterk vermagerd dat hij op het randje van de dood balanceerde.

De Joodse ouders van mijn vader waren tijdens de oorlog van elkaar gescheiden.⁶ Mijn grootvader bezat en beheerde de Jovanda kousenfabriek in Hengelo. Nadat zijn bedrijf was onteigend door de Duitsers, wist hij onder te duiken in het centrum van Amsterdam. Mijn grootmoeder vluchtte met mijn driejarige tante en een metgezel in 1942 naar Zwitserland, waar ze oorspronkelijk vandaan kwam. Ze werden aan de Frans-Zwitserse grens gearresteerd door de Gestapo, de Duitse geheime politie. Een Gestapo-officier kreeg medelijden met mijn grootmoeder en haar jonge kind en liet hen gaan. Ze wisten Zwitserland te bereiken. Hun metgezel bij deze vlucht poging, de bekende schilder Max van Dam, had geen geluk. Hij werd gedeporteerd naar Sobibor, een vernietigingskamp in het door de nazi's bezette Polen, waar hij werd vermoord.

Ondanks alles wat ze tijdens de oorlog meemaakten, hadden mijn grootouders bijzonder veel geluk. Mijn Joodse grootvader werd na de bevrijding herenigd met zijn vrouw en jonge dochter en kreeg zijn kousenfabriek terug; maar zijn vader was omgekomen in concentratiekamp Bergen-Belsen. Mijn Joodse grootouders raakten niet verbitterd vanwege de geliefden die ze kwijtraakten, vermoord door de nazi's. Evenmin was mijn grootvader van moederskant verbitterd over de tijd die hij in Duitse gevangenschap doorbracht. Voordat hij van zijn vrijheid werd beroofd, werd hij verliefd op zijn buurmeisje. Hij herstelde van zijn tuberculose in een Zwitsers sanatorium, met mijn grootmoeder aan zijn zijde. Vlak na zijn herstel trouwden ze.

Mijn ouders zijn een paar jaar na de oorlog geboren. Al met al bouwden mijn grootouders voor zichzelf, voor hun kinderen en voor mij een goed leven op.

Maar mijn grootvader van moederskant had wel zijn eigen manier om een mild soort 'wraak' op de Duitsers te nemen: hij maakte voortdurend grappen over hen. Hij was mijn held toen ik jong was, een trotse Nederlandse patriot. Mijn grootouders woonden in een grote boerderij in Serooskerke, een klein dorpje met driehonderd inwoners op Schouwen-Duiveland in Zeeland, vlak bij de onder Duitsers zo populaire stranden. 'Alweer een invasie,' grapte hij elk voorjaar. Hij liet me beloven dat ik de Duitsers nooit serieus zou nemen, omdat ze zichzelf al zo serieus namen. Ik zwoer oprecht dat ik dat nooit zou doen. 'Humor is de beste wraak,' zei hij.